

Sünnî-Mâlikî Ulemânın İfrîkiye'de Fâtîmî Yönetimine Karşı Tutumu*

Araştırma Makalesi

Geliř Tarihi: 11 Ekim 2024 Kabul Tarihi: 13 Mart 2025

✉ **Furkan Erbaş**

Dr. Öğr. Üyesi / Assist. Prof. Dr.
İğdir Üniversitesi / University of Iğdir
İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology
<https://ror.org/05jstgx72>
<https://orcid.org/0000-0002-2021-6445>
furkan.erbas@igdir.edu.tr

Öz

Mağrib'in doğusunda bulunan İfrîkiye bölgesi tarihte Sünnî-Mâlikî mezhebinin en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. İsmâilî mezhebine mensup Fâtîmîler'in 3/9. yüzyılın sonlarında bölgeye gelip devleti tesis etmesiyle yaklaşık altmış beş yıl sürecek Mâlikî-İsmâilî münasebetleri başlamıştır. Yayılmacı anlayışla hareket eden Fâtîmîler'in İsmâilî doktrini kuruldukları andan itibaren uygulamaya koyması, iki tarafı karşı karşıya getirmiştir. Mâlikî ulemâ, Fâtîmîler'in bu yaklaşımına İsmâilî mezhebinin batıl ve bid'at, mensuplarının sapkınlık içerisinde olduğunu ilân ederek karşılık vermiştir. Ulemânın bu çıkışı yönetim tarafından çok sert bir şekilde cezalandırılmış, neticede birçok âlim tutuklanma, sürgün edilme ya da ölüm cezasına çarptırılma gibi çeşitli akıbetlerle karşılaşmak zorunda kalmıştır. Bu çalışmada Sünnî-Mâlikî ulemânın İfrîkiye'de Fâtîmî yönetimine karşı tutumu ele alınarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Araştırma sonucunda Mâlikî ulemânın çeşitli pasif ve aktif direniş varyasyonlarıyla Fâtîmî yönetimine karşı attıkları adımların, hânedanlığın İfrîkiye'de daha fazla tutunamamasına sebebiyet verdiği tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle Fâtîmîler'in İfrîkiye'de uzun soluklu kalamamalarında Sünnî-Mâlikî ulemânın büyük etkisi olmuştur. **Anahtar Kelimeler:** İslam Tarihi, Sünnîlik, Mâlikîlik, İsmâilîlik, Fâtîmîler, İfrîkiye.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Attitude of the Sunni-Maliki Ulama towards the Fatimid Rule in Ifriqiyya*

Research Article

Received: 11 October 2024 Accepted: 10 March 2025

Abstract

The region of Ifriqiyya, situated in the heart of the Maghrib, has historically been one of the most significant centres of the Sunni-Maliki school. The Fatimids, adherents of the Isma'ili sect, arrived in the region at the end of the 3rd/9th century and established their state, marking the beginning of Maliki-Isma'ili relations that would endure for approximately sixty-five years. The Fatimids, driven by an expansionist agenda, actively implemented the Isma'ili doctrine from their founding. This approach inevitably led to confrontation between them and their adversaries. The Maliki ulama countered the Fatimids' expansionist efforts by denouncing the Isma'ili sect as false, branding it as bid'ah, and declaring its followers to be heretics. The government responded to this opposition with severe punishment, leading many scholars to face harsh consequences, including arrest, exile, or even the death penalty. This study examines and evaluates the stance of Sunni-Maliki scholars toward Fatimid rule in Ifriqiyya. The research concludes that the Maliki ulama's opposition to Fatimid rule—expressed through various forms of passive and active resistance—played a significant role in preventing the dynasty from firmly establishing its authority in Ifriqiyya. In other words, the Sunni-Maliki ulama played a pivotal role in undermining the Fatimids' ability to maintain a lasting presence in Ifriqiyya.

Keywords: Islamic History, Sunnism, Malikism, Isma'ilism, Fatimids, Ifriqiyya.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

The lands of Ifriqiyya, situated in the heart of the Maghrib, were conquered during the era of the Four Caliphs and incorporated into the domains of Islam. Over time, Malikism, one of the Sunni schools of fiqh, was embraced by the masses in the region and found the opportunity to spread widely. Malikism, later patronized by the Aghlabid dynasty of the Abbasids established in the region, flourished during this period, producing many scholars and opinion leaders. As a result, the school gained significant influence and strength in Ifriqiyya. In response, the Shi'i-Isma'ili Imam Ubaydullah al-Mahdi, based in the east, selected Ifriqiyya as the region where his movement would transition from da'wah to statehood, dispatching his da'is to lay the groundwork. The da'i Abu Abdullah al-Shi'i, along with his followers, successfully led the struggle against the Aghlabids. Soon after, Ubaydullah al-Mahdi, the imam of the Isma'ili sect, arrived in the region and established the Fatimid state. With the establishment of the Fatimids, the Isma'ilis and the Malikis came into direct confrontation. As soon as Caliph Ubaydullah al-Mahdi established the state, he implemented the practices of the Isma'ili sect and took measures to restrict the Malikis from following their own sect's teachings. In addition to the requirement to follow the Isma'ili sect in matters such as the call to prayer, prayer, fasting, inheritance, and more, the cursing of the Companions and the prohibition of tarawih prayers provoked a strong reaction from the Maliki scholars. Soon, many scholars who openly declared that the Fatimid sect was false and its members were heretics faced imprisonment, exile, and even the death penalty.

During the reigns of Caliphs al-Mahdi and al-Qa'im, the Maliki scholars, who endured severe pressure, oppression, and persecution in Ifriqiyya, found support from the Kharijis, who were discontented with the Fatimid rule, across the Maghrib. As the Kharijis quickly captured many territories and advanced to Qayrawan, where Maliki scholars were concentrated, the scholars supported them without hesitation. With significant backing from the Malikis, the opposition besieged the Fatimid capital of Mahdiyya, though they were ultimately defeated and forced to retreat. Despite a few more attempts to take the city, the looting, pillaging, and murder carried out by the Kharijis in the regions predominantly inhabited by Malikis led the latter to lose confidence in them.

A change in the Fatimid throne allowed the Malikis to breathe more easily in Ifriqiyya for a time and to practise their sect freely. Unlike his predeces-

sors, Caliph al-Mansur showed respect for the Maliki scholars, appointed some of them to the position of qađi, and permitted them to issue fatwas in accordance with their sect. This led to a period of normalisation between the two sides.

During the reign of Mu‘izz-Lidinillah, who succeeded al-Mansur, the relationship between the administration and the Maliki scholars began to deteriorate. Following his accession to the throne, Mu‘izz faced several Kharijite rebellions in the region, which made him cautious about the possibility of the Malikis supporting the uprisings once again. This situation prompted a shift in his approach toward the Maliki scholars. Mu‘izz swiftly translated this change in attitude into action, introducing a series of jurisprudential reforms, particularly the prohibition of tarawih prayer. In Qayrawan, he closely monitored those who opposed his rule, relying on night guards, soldiers, and spies. The harsh measures taken were aimed at preventing any attempts by the people of Qayrawan to rebel against the administration. The Fatimids were acutely aware of the widespread hatred towards them and recognised that the scholars and opinion leaders frequently stirred public anger against their rule in secret. Consequently, the Fatimids, aware of the volatile environment created by numerous determined and zealous sheikhs, took extensive precautions to prevent any conspiracies that could undermine their authority.

Although the scholars did not actively resist the government, their propaganda against the Fatimids contributed to making it increasingly difficult for the Fatimids to maintain their presence in Ifriqiyya for an extended period. In fact, the Fatimid caliphate moved its capital to Cairo in Egypt in 362/973, approximately four years after its conquest, distancing itself from the atmosphere of distrust and dissatisfaction that the Maliki scholars had cultivated against them in Ifriqiyya. This environment also influenced the Ziri rulers, whom the Fatimids had left in charge in the Maghrib. Soon after, the Zirids pledged allegiance to the Sunni Abbasid caliphate.

Giriş

Fâtımî Devleti’nin Mağrib dönemi 297-362/909-973 arasındaki tarihleri kapsamaktadır. Yaklaşık 65 yıl süren bu dönem, Şîî-İsmâilî anlayışa sahip devletin İfrîkiye’de kurulup, sınırlarını genişlettiği bir süreç olmuştur. Fâtımîler’in ilk zâhir imamı ve halifesi Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934) ile başlayıp dördüncü Halife Mu‘izz-Lidînillâh (341-365/953-975) ile birlikte sona eren bu dönemde Fâtımîler, bölgede kalıcı olmak adına çeşitli zorluklara göğüs germişlerdir. İfrîkiye’de etnik, dinî ve mezhebî çeşitliliğin bulunması, bu zorluğun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda Sünnî-Mâlikî ulemânın Fâtımîler’e yönelik tutumu da hânedanlığın bölgedeki geleceğini belirlemede etkili olmuştur. Özellikle Kayrevan’da bulunan Mâlikî ulemâ, kurulduğu andan itibaren Fâtımîler’e yönelik sert tavır benimsemiştir. İsmâilî doktrini ve dinî anlayışı kabul etmeyerek Fâtımî halifelerin öfkelerini ve nefretini celbeden ulemâ, devletin baskı ve tazyiklerine karşı direnmeyi tercih etmiştir. Bunun neticesinde birçok âlim hapis, sürgün ve ölüm cezası gibi çeşitli akıbetler ile karşılaşmak zorunda kalmıştır.

Mağrib’in önemli bölgelerinden olan İfrîkiye’deki Sünnî-Mâlikî ulemânın Fâtımî yönetimine karşı tutumunu incelediğimiz bu çalışma daha önce herhangi bir şekilde ele alınmaması sebebiyle literatüre sunacağı katkı itibarıyla özgündür. Döneme en yakın kaynaklara başvurularak hazırlanan çalışmada ayrıca yeri geldiğince araştırma eserlere de müracaat edilmiştir. Çalışma iki bölümden müteşekkildir. İlk bölümde Mâlikî ulemanın Fâtımî karşıtlığının nedenleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise Fâtımî yönetimine karşı muhalefete liderlik yapan isimler ele alınmıştır.

1. Mâlikî Ulemânın Fâtımî Karşıtlığının Nedenleri

Dört büyük fikhî mezhepten biri olan Mâlikîlik, Mağrib’de 3/9. yüzyıldan itibaren etkisini artırmaya başlamıştır. Endülüs, Sicilya, Mısır gibi bölgelerden birçok âlim, merkezi Kayrevan olan İfrîkiye’ye gelerek burada Mâlikî mezhebinin yayılmasına etki etmiştir.¹ Berberî kabilelerin ağırlıkta bulunduğu Mağribü’l-Evsat (Orta Mağrib) ve Mağribü’l-Aksa (Uzak Mağrib) bölgelerinde daha çok Hâricîlik mezhebi yaygınken;²

¹ Muhammed Zeytûn, *el-Kayrevân ve devrühâ fı’l-hadâreti’l-İslâmiyye* (Kahire: Dârü’l-Menâr, 1408), 242.

² Bölgede meskûn olan Berberîler dışarıdan gelen hâkim unsurlara itaat etmeyi reddettiklerinden, çoğunlukla muhalif fırkalara intisap etmeyi tercih etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Dalkılıç, “Geçmişten Günümüze Kuzey Afrika’da Mezhep Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları”, *CANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*: 1 (2008), 85-96.

İfrîkiye’de Mâlikî mezhebinin ön planda olması, bölgede 184/800 yılında Abbâsîler’e bağlı Ağlebîler’in³ kurulmasıyla yakından ilişkili olmuştur. Ağlebîler her ne kadar Horasan menşeli ve başlarda Hanefî⁴ olsalar da onların zamanında Kayrevan’ın dinî ilimlerin merkezi haline gelmesiyle Mâlikî mezhebi de burada büyük ilgi görmüş, neticede şehir Mâlikîler’in merkezlerinden biri olmuştur.⁵ Bu tarihten Fâtımîler’in kuruluşu olan 297/909 yılına kadar Mâlikîlik, Ağlebî hânedanlığının himayesinde İfrîkiye’de pek çok âlim ve kanaat önderi yetiştirmiştir.

Fâtımî imamı Ubeydullâh el-Mehdî, İsmâilî hareketin başına geçtiğinde hareketin davetten devlete dönüştürülmesi için bazı yerler belirlemiştir. Birbirine düşman birçok etnik kabilenin ve farklı mezheplere mensup çok sayıda kimsenin yaşadığı Mağrib, bu hedef için ideal bir yer olma özelliği taşıyordu. Bunu iyi bilen Mehdi, propaganda aşamasını yürütmesi ve taraftar toplaması için Dâî Ebû Abdullâh eş-Şîî’yi (ö. 298/911) 280/893 yılında Mağrib’in İfrîkiye bölgesine göndermiştir.⁶ Ebû Abdullâh eş-Şîî’nin, Ağlebîler ve Mâlikî ulemâ ile aralarında husumet bulunan ve önemli bir kısmı Şîa’ya meyleden Kutâmeliler tarafından himâye görmesi, Mâlikîler’in en baştan itibaren Şîî-İsmâilî davete karşı tavır takınmasına sebebiyet vermiştir.

Ebû Abdullâh eş-Şîî, İsmâilî mezhebini bölgede tesis etmek için devletin kurulmasını beklememiştir. Ağlebîler’e karşı zafer kazanıp hâkimiyet altına aldığı topraklarda İsmâilî doktrinini hızlı bir şekilde uygulamaya koymuştur. Onun ezanlarda “hayye alâ hayri’l-amel” ibaresinin okunmasını emretmesi, vakıfların gelirlerine el koyması, insanların mescidlerde cemaatle namaz kılmalarını engellemesi, mescid, kale vb. yapıları yaptırılanların isimlerini kazıyıp her yere efendisi Mehdi’nin ismini kazınması Sünnî-Mâlikîler’e yönelik gerçekleştirdiği faaliyetler arasında yer almaktaydı.⁷ Dâî Ebû Abdullâh eş-Şîî’nin bölgede İsmâilî mezhebini yayma noktasındaki gayretleri, kısa süre içerisinde Mâlikî ulemâ ile karşı karşıya gelmesine zemin hazırlamıştır. Ağlebîler’in İfrîkiye’de hâkimiyetinin zayıfladığı bu

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Demiralay, *Ağlebîler Devrinde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat (184-296/800-909)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 9-194.

⁴ Bölgede Hanefîliğin durumu hakkında ayrıntılı çalışma için bk. Bekir Karadağ, “Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika’da Hanefîlik”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 75-100.

⁵ G. Demombynes, “Aghlabides”, *Encyclopaedia Of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1913), 1/181.

⁶ Ahmed b. Muhammed İbn ‘İzârî, *el-Beyânü’l-muğrib fî ahbâri mülûki’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, nşr. Beşâr Avvâd (Tunus: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2013), 1/168.

⁷ Abdullâh b. Muhammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Kitâbü Riyâdi’n-nüfûs fî tabakâti ’ulemâi’l-Kayrevân ve İfrîkiye*, thk. Beşîr el-Bekkûş (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1994), 2/55-56.

dönemde Şîî-İsmâilî davetin yayılmasına engel olarak görünen bazı Mâlikî âlimler hapsedilmiş, sürgün edilmiş, kendi mezhebî görüşlerine göre fetva vermeleri engellenmiş, hatta öldürülmüşlerdir. Tarihçi Ebû Bekr el-Mâlikî (ö. 453/1061'den sonra), Ebû Abdullâh eş-Şîî ve kardeşi Dâî Ebü'l-Abbâs'ın Mâlikî âlimlere son derece şiddetli davranışlarını aktarmaktadır. Trablus kadısı Ebü'l-Abbâs b. Bitrîk ve Kayrevan muhtesibi Ebü'l-Kâsım et-Turuzî ele geçirilerek darbedilmiş, İbn Hüzeyl ve İbrâhîm b. el-Berzûn ise katledilmiş, cesetleri katıra bağlanarak Kayrevan'da dolaştırılmış ve ardından çarمیha gerilmiştir.⁸

Ebü Abdullâh eş-Şîî, on beş yıldan daha fazla sürdürdüğü propaganda faaliyetleri neticesinde Sünnî-Mâlikî ulemânın varlığına rağmen etrafında topladığı kalabalık kitle ile Ağlebîler'e karşı başarılı bir mücadele vermiştir. Her ne kadar bölgedeki Sünnî-Mâlikî kesim içerisinde daveti yayamamış olsa da özellikle burada yoğun şekilde bulunan Kutâme ve Sanhâce kabilelerinin yardımıyla Fâtîmî Devletinin kurulmasının önünü açmıştır. Daha sonra Ubeydullâh el-Mehdî'nin bölgeye intikal etmesiyle de 297/909 yılında Mâlikî mezhebinin merkezi İfrîkiye'de Fâtîmî devleti kurulmuştur.⁹

Fâtîmî devletin kurucusu Ubeydullâh el-Mehdî döneminde Mâlikî ulemâ ile Fâtîmîler arasında büyük düşmanlıklar yaşanmaya başlamıştır. Kurduğu devleti İsmâiliyye doktrinine göre temellendiren Mehdi, yayılmacı bir anlayışla hareket ederek İslâm dünyasının tamamını ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bu gaye, Fâtîmîler'in çoğunluğu Sünnî Mâlikî olan bölge halkına kendi görüşlerini dayatmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla Mâlikî ulemânın İsmâilî-Fâtîmî karşıtlığı, yeni ev sahiplerinin bu baskıcı, zorba ve dayatmacı yaklaşımından neşet etmiştir.¹⁰

Mehdî, yönetime geldiği andan itibaren Mâlikî ulemâya karşı sert bir politika izlemiştir. İsmâilîliği kabul etmeyen ve yayılmasına engel olan muhalifleri ortadan kaldırmakta bir sakınca görmemiştir. Rivayete göre Kayrevan'a geldikten sonra Mâlikîler'in ağırlıkta olduğu camide irâd edilen hutbeyi dinleyince ayağa kalkarak Allah'ın onların kökünü kurutmasını dilemiştir.¹¹ İbnü'l-Esir (ö. 630/1233), onun hilâfetini ilân ettikten sonra Sünnîleri tek tek huzuruna çıkartıp baskı ve dayakla mezhebine davet ettiğini, davete icabet edenlere çeşitli hediyeler verdiğini, daveti reddedenleri ise hapse attığını aktarmaktadır. Sünnî kesimden davetine icabet edenlerin son derece az olduğunu gören Mehdi onları

⁸ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/48-49, 55.

⁹ Farhat Dachraoui, "Contribution à l'histoire des Fâtîmides en Ifrîqiya", *Arabica* 8/2 (1961), 203; Mustafa Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/24.

¹⁰ Öz, "Ubeydullah el-Mehdî", 42/25.

¹¹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/42-43.

kılıçtan geçirmekte tereddüt etmemiştir.¹² Ayrıca mezhebine intisap etmeyen Sünnî muhalifleri takip altında tutmak için “dîvânü'l-keşf” adlı casusluk teşkilâtını kurmuştur.¹³ O, kendi itikadî ve fikhî görüşlerini de uygulamaktan geri kalmamıştır. Sahâbeye küfretmeyi serbest bırakmış, teravîh namazını yasaklamış, ezana “hayye alâ hayri'l-amel Muhammed ve Ali hayrû'l-beşer” ibaresiyle kendisini öven bazı ifadeler ekletmiştir. Vaktinden önce oruca başlanması, Cuma namazında rükûdan önce kunut okunması, namazlarda bismelenin açıktan söylenmesi, “es-salâtü hayrun mine'n-nevm” ifadesinin sabah ezanından çıkartılması bu kabildendir.¹⁴ Yine taraftar toplamak amacıyla İsmâilî görüşlerin öğretildiği “Medârisü'd-da've” adı verilen eğitim kurumları açtırarak davetin İfrîkiye'de kök salması için çabalamıştır.¹⁵ Mehdî'nin önceden Mâlikî mezhebine mensupken daha sonra İsmâiliyye'ye intisap eden başkadı ve başdâisi Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed (ö. 363/974), kaleme almış olduğu eserlerle efendisinin görüşlerini sistemleştirmiş, vermiş olduğu vaaz ve icra ettiği özel ders oturumlarıyla kendilerine Mâlikîlik aşılannmış olan İfrîkiye halkı arasında İsmâilî öğretileri yaymaya çalışmıştır.¹⁶

Ubeydullâh el-Mehdî döneminde Fâtîmî yönetimini kabul etmeyen ve İsmâilî doktrininin uygulanmasına muhalefet eden birçok Mâlikî âlim öldürülmüştür. Zehebî (ö. 748/1348), Kayrevanlı bir âlim olan Ebû'l-Hasen el-Kâbisî'ye dayandırdığı bir bilgide Ubeydullâh'ın çeşitli sebeplerle dört bin âlim ve âbid zatı katlettiğini aktarmaktadır.¹⁷ Bunlardan birisi olan Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullah es-Sudârî (ö. 309/921-22), Fâtîmîler'e karşı açıkça düşman olduğunu ilan etmiş ve onlara karşı cihadın farz olduğunu açıkça söylemiştir. Yakalanıp Mehdî'nin huzuruna çıkarılmasının ardından Fâtîmîler'in melun olduklarını ve İslâm'a bid'atler soktuklarını söyleyince Mehdî adamlarına onun boynunun vurulmasını emretmiştir.¹⁸ 'Urûs el-Müezzîn (ö. 307/919-20) adında bir mescid görevlisi ezan okurken

¹² 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebû'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 6/461.

¹³ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-da've*, nşr. Farhad Daftary (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzi', 1986), 303.

¹⁴ Muhammed b. 'Alî İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru milûki Benî 'Ubeyd ve sîrettü hü'm*, nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys (Kahire: Dârü Sahve, 1981), 50-51; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/201-202; Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. İbrâhîm ez-Zîbek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 15/145.

¹⁵ Hasan İbrâhîm Hasan - Tâhâ Ahmed Şeref, *'Ubeydullâh el-Mehdî imâmu's-Şi'ati'l-İsmâ'îliyye ve müessisü'd-devleti'l-Fâtîmiyye fi bilâdi'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, 1947), 261-262.

¹⁶ Farhat Dachraoui, “Les Commencements de la Prédication Ismâ'îlienne en Ifrîqiya”, *Studia Islamica* 20 (1964), 91.

¹⁷ Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. İbrâhîm ez-Zîbek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 15/145.

¹⁸ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/166-175.

“hayye alâ hayri'l-amel” ibaresine yer vermediği için dili kesildikten sonra mızrakla öldürülmüş ve cesedi Kayrevan'da teşhir edilmiştir.¹⁹ Ebü'l-Kâsım b. Müferric de (ö. 309/921-22) Fâtîmîler'e yönelik muhalefeti sebebiyle yakalanıp başşehir Mehdiye'nin nâhiyelerinden biri olan Remle'de çarmlıha gerilerek öldürülmüştür.²⁰ Mehdi döneminde Fâtîmîler'in baskısından bunalıp başka bir yere hicret eden Mâlikî âlimler de olmuştur. Ebû Muhammed Yûnus b. Muhammed el-Verdânî (ö. 297/909-10), Fâtîmîler'in Mâlikî âlimlere yönelik takibatını haber alınca canından endişe etmiş ve gözlerden uzak bir vadiye inek otlatmayı tercih ederek yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştır.²¹ Öte yandan az da olsa Fâtîmîler'den korkup mezhep değiştiren Mâlikî âlimler de olmuştur. Ebû Ca'fer b. Hayrûn,²² Alî b. el-Mansûr,²³ Abdümelik b. Muhammed ed-Dabbî,²⁴ gibi âlimler İsmâilîlik'e intisap etmelerinin ardından devlet kademelerinde kadılık göreviyle taltif edilmişlerdir.

Bu dönemde Sünnîlerin mescidleri ve toplanma yerleri takibat altında tutulmuş, buralara gidenler rahatsız edilmiştir. Rivayete göre bir gün Fâtîmî askerleri atlarıyla mescide girmişlerdi. İçeridekiler onlara atlar ile mescide girmenin doğru olmadığını söyleyince Fâtîmî askerleri, Mehdi'nin atlarından çıkan dışkı ve idrarın dahi temiz olduğunu söylemişlerdi. Mescidin bekçisi, Mehdi'den sadır olan her şeyin pis olduğunu söyleyince askerler hemen onu yakalayıp öldürmüşlerdir.²⁵ Fâtîmîler'in İfrîkiye başta olmak üzere Mağrib'in çeşitli yerlerinde Mâlikîler'e yönelik sert tutumu başta ulemâ olmak üzere halkın büyük kesiminin kendilerinden nefret etmelerine sebebiyet vermiştir. Ulemâ, Mehdi'nin bu tutumuna karşı öncelikle pasif direniş ile karşılık vermiştir. Bu anlamda gerçekleştirdikleri sohbet ve vaazlarda Sünnî halka Fâtîmîler'in “sapkın” akidesinden uzak durmalarını sık sık tembihlemişlerdir.²⁶ Onların Ehl-i beyte mensup olmadığını, Ehl-i beyte mensup olduklarını iddia ederek insanları kandırdıklarını, dinde zâhir ve bâtın bid'atini ortaya çıkardıklarını bu sohbet ortamlarında halka anlatmışlardır.

Mehdi döneminde şiddetli baskı, tazyik ve takip altında bulunan bazı âlimler şunlardı: Ebû Osman el-Havlânî (ö. 310/922-23),²⁷ Ebû

¹⁹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/152.

²⁰ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/165-166.

²¹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/45-46.

²² Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye* (Beyrut: Dâ-rü'l-Kitâbi'l-Lübnânî, ts), 175.

²³ Huşenî, *Tabakât*, 217.

²⁴ Huşenî, *Tabakât*, 218.

²⁵ İbn 'İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/310.

²⁶ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/429-430.

²⁷ Huşenî, *Tabakât*, 166-167.

Ca'fer Ahmed b. Ahmed b. Ziyâd (ö. 318/930-31),²⁸ Mâlik b. İsâ el-Kafî,²⁹ Ebû Bekr el-Kamûdî,³⁰ İbrâhîm b. Muhammed ed-Dabbî,³¹ Ebû'l-Abbâs b. es-Sindî,³² Ahmed b. Ziyâd,³³ Ahmed b. Mûsâ et-Temmâr,³⁴ Hakem b. Muhammed b. Hişâm el-Kureşî (ö. 370/980),³⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr,³⁶ Muhammed b. Ahmed b. Hamdûn,³⁷ İbrâhîm el-Kastallânî,³⁸ İbrâhîm el-Makkarî.³⁹ Cebele b. Hammûd da bu dönemde baskıya maruz kalan Mâlikî âlimlerdendi. Rivayete göre Kayrevan'ın dışında yaşamasına rağmen burada Mâlikîler'e yönelik baskının arttığını duyunca şehre gelerek Fâtımî yönetimine karşı muhalefete başlamıştır. Kendisine neden döndüğü sorulduğunda Fâtımîler'in Rûmlar'dan (Bizans İmparatorluğu) daha tehlikeli olduğunu, bu yüzden onlara karşı yapılan mücadelenin büyük anlam taşıdığını söylemiştir.⁴⁰ Mâlikî mensuplarının İfrîkiye'de baskı altında tutulması Endülüs'teki Mâlikî âlimler tarafından da yakından takip edilmekteydi. Birçok âlim doğu bölgelerine ilim yolculukları gerçekleştirirken yol üzerinde bulunan Kayrevan'a uğrayarak buradaki Mâlikî âlimlerin durumları hakkında bilgi ediniyorlar daha sonra Endülüs'te halka anlatıyorlardı. Bunlardan bir tanesi olan Hubâşe b. Hasen el-Yahsubî, Kayrevan'daki izlenimlerini aktarırken sünnetin şehirde artık gizlice yaşandığını ifade etmiştir.⁴¹

Mâlikî ulemâ, Mehdî'nin ölümünün ardından tahta geçen Kâim-Biemrillâh (322-334/934-946) döneminde de büyük baskı ve şiddete maruz kaldığı için Fâtımî karşıtlığına devam etti. Kâdî Abdülcebbâr, Kâim'in fukahâ ve ulemâdan pek çok kişiyi öldürdüğünü, kendi mezhepleri dışındakilerin bu dönemde büyük bir musibete maruz kaldığını aktarmaktadır.⁴² Bu dönemde el-Hüzeli olarak bilinen Ebû Abdullâh

²⁸ Huşenî, *Tabakât*, 168-169.

²⁹ Huşenî, *Tabakât*, 174.

³⁰ Huşenî, *Tabakât*, 214.

³¹ Huşenî, *Tabakât*, 215-216.

³² Huşenî, *Tabakât*, 217.

³³ Huşenî, *Tabakât*, 230-231.

³⁴ Huşenî, *Tabakât*, 232.

³⁵ Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ 'i'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008), 1/222.

³⁶ Ebü'l-Fazl Mûsâ Kâdî 'ÿyâd, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Sa'îd Ahmed A'râb (Mağrib: Matbaatu Fedale, 1981), 5/93-96.

³⁷ Kâdî 'ÿyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 5/96.

³⁸ Kâdî 'ÿyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 5/96.

³⁹ Kâdî 'ÿyâd, *Tertîbü'l-medârik*, 5/96..

⁴⁰ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/37.

⁴¹ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ 'i'l-Endelüs*, 1/237.

⁴² Ebü'l-Hasen b. Ahmed Kâdî 'Abdülcebbâr, *Tesbîtü delâ'ili'n-nübüvve*, thk. Abdülkerîm Osmân (Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.), 2/599; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*,

Muhammed b. el-Abbâs, vaaz ve hutbelerinde Mâlikî uygulamalarını halka aktardığı ve Fâtîmîler'i kötilediği için ele geçirilip çıplak bir şekilde dövüldü. Daha sonra eşeğe bindirilip Kayrevan sokaklarında teşhir edildi. Hapsedilmesinin ardından bir kenara atıldı.⁴³

Kâim'in başta Mâlikî mensupları olmak üzere bölgedeki diğer mezhep mensuplarına yönelik sert tutumu kısa süre içerisinde bütün Mağrib'i etkisi altına alacak bir isyanın patlamasına neden oldu. Hâricîliğin İbâziyye fırkasının Nükkâr koluna mensup Ebû Yezîd en-Nükkârî (ö. 336/947) Fâtîmî yönetimi aleyhinde propaganda yapmaya başlayarak bütün Mağrib halkını cihada davet etti. Kısa sürede etrafına büyük bir kalabalık toplayan Ebû Yezîd, Fâtîmî idaresinin bulunduğu pek çok şehri ele geçirdi. Ebû Yezîd, İfrîkiye'de Fâtîmî yönetiminden usanmış olan Mâlikî ulemâyı da harekete geçirdi. Fâtîmîler'in egemenliğinden ve altında ezilmeye başladıkları haraç vergisinin yükünden kurtulmalarına yönelik onlara vaatlerde bulundu.⁴⁴ Mâlikî fakihler, Ebû Yezîd'in isyanına destek vermeleri için halkı Fâtîmîler'e karşı cihada çağırıldılar. Bu çağrıya kulak veren pek çok kimse Sünnî ulemânın yanında isyan hareketine iştirak etti ve Ebû Yezîd'in Kayrevan'ı kuşatma sürecinde isyancılara tam destek sağladı.⁴⁵ Böylece İfrîkiye'de Fâtîmîler'in baskısı altında hayatlarını sürdürmeye çalışan Mâlikî ulemâ, Hâricî isyancılar sayesinde aktif direnişe geçmenin fırsatını yakaladı. Onların kendileri gibi Sünnî olmayan Hâricîler'e karşı destek vermelerinin bazı sebepleri vardı. Her şeyden evvel ehl-i kible olarak kabul edilen Hâricîler'in Şiilerce ta'n edilen ilk üç halifenin meşru olduklarını savunmaları bu destekte önemli rol oynamıştır.⁴⁶ Öte yandan Fâtîmîler'in itikadî ve fikhî noktada İfrîkiye'de gerçekleştirdikleri uygulamalar Mâlikî ulemâyı bezdirdiği için Ebû Yezîd en-Nükkârî liderliğinde isyancılar ehven-i şer olarak kabul edilmişlerdir.

Başta Mâlikî ulemâ olmak üzere Sünnî halkın desteklediği Hâricî isyan hareketi Fâtîmîler'in başşehri Mehdiye'yi kuşatma altına almasına rağmen başarısız oldu. Yeniden toparlanan Fâtîmîler yaklaşık iki yıl içerisinde üçüncü Halife Mansûr-Billâh (334-341/946-953) liderliğinde kaybettiği toprakları geri aldı. Bu süreç Sünnîler ile Hâricîler'in yol ayrımına sebebiyet verdi. Rivayete göre Ebû Yezîd ve adamlarının zaman

1/228. Kâdî Abdülcebbar ayrıca bu dönemde açıktan peygamberlere sövüldüğünü, hilâfet merkezi Mehdiye'de "Hz. Aişe'ye ve kocasına lanet edin! Mağaraya ve içindakilere lanet edin!" şeklinde sloganlar atıldığını, Kâim'in fukahâ ve ulemâyı ekin biçer gibi öldürdüğünü ifade etmektedir. Bk. Kâdî 'Abdülcebbar, *Tesbîr*, 2/601.

⁴³ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfus*, 2/265.

⁴⁴ Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines* (New York: Cambridge University Press, 2007), 146.

⁴⁵ İbn 'Îzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/229.

⁴⁶ Zehebî, *Siyer*, 15/155.

içerisinde başta Kayrevan olmak üzere İfrîkiye’de yarattıkları korku, gerçekleştirdikleri tahribat Sünnîlerin onlardan nefret etmesini sağladı.⁴⁷ Öte yandan Mansûr’un, seleflerinin baskıcı ve mezhepçi bakış açısını bir kenara iterek halka müsamahakâr davranması,⁴⁸ Mâlikî ulemânın kendisine hüsn-i zan beslemesine yol açtı.⁴⁹ Kâdî Abdülcebâr’ın aktardığına göre Halife Mansûr, insanlara verdiği sözleri yerine getirerek âdil ve insafî davrandı. Kayrevan halkına Hz. Peygamber’in ashâbına dil uzatan bir kimse işittiklerinde onu öldürmelerini, bu konuda kendilerini destekleyeceğini söyledi. Yine muhaddislerin hadis rivayet etmelerine ve insanların teravih namazı kılmalarına müsaade ederek halkın gönlünü kazandı.⁵⁰

Kısa süren Mansûr döneminde Mâlikî ulemâ, halifenin sağladığı özgür ortamdan istifade ederek rahat bir nefes aldı.⁵¹ Halife Mansûr, Sünnîlere uzattığı bu zeytin dalını onlardan bazılarını kadılık görevine tayin düşüncesiyle de pekiştirdi. Ebû'l-Abbâs Abdullâh b. Ahmed et-Tûnisî (ö. 352/963), Ebû Meysere Ahmed b. Nizâr (ö. 337/948-49) gibi Mâlikî âlimlere kadılık görevi teklif etmişse de onlardan olumsuz cevap aldı.⁵² Mansûr, dış siyaset hakkında bazı kararlar almadan önce Sünnî âlimlere de danışarak onlara değer verdiğini gösterdi. Makrîzî’nin (ö. 845/1442) kaydettiği rivayete göre devletin başkadısı Nu‘mân b. Muhammed, Bizans İmparatorluğunun teklif ettiği barış antlaşması hakkındaki görüşlerini almak üzere Mansûr’un talimatıyla Mâlikî, Şâfiî, Hanefî ve Şîî âlimlerin katıldığı bir toplantı tertip etti. Âlimler, Halife Mansûr’un barışı kabul etme düşüncesinin dinî açıdan bir mahsuru olmadığını belirttiler.⁵³

Halife Mansûr, Hâricî Ebû Yezîd isyanını bastırdıktan sonra Kayrevan şehrinin hemen yanı başında kendi adına nispetle Mansûriye⁵⁴ şehrini

⁴⁷ ‘İmâdüddîn Dâ‘î İdrîs, *Târihu'l-hulefâi'l-Fâtümiyyîn bi'l-Mağrib el-kısmü'l-hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*, thk. Muhammed el-Ya‘lâvî (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), 328; Farhad Daftary, *el-Hilâfetü'l-Fâtümiyye bi'l-Mağrib*, çev. Hammâdî es-Sâhilî (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 276. Ayrıca bk. İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbârü mülûki Benî 'Ubeyd*, 62.

⁴⁸ Şemsüddîn Yûsuf Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*, thk. Ammâr Rûhâvî ve dğr. (Beirut: Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2013), 17/282; Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1989), 26/243.

⁴⁹ Dâ‘î İdrîs, *Târihu'l-hulefâi'l-Fâtümiyyîn*, 356-357.

⁵⁰ Kâdî ‘Abdülcebâr, *Tesbîr*, 2/602.

⁵¹ Bununla birlikte bu dönemde az da olsa yönetim ile Sünnî âlimler çeşitli sebepler ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bilgi için bk. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/404-405, 487; Kâdî ‘İyâd, *Tertübü'l-medârik*, 6/64, 67, 72-73.

⁵² Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/361, 362; Kâdî ‘İyâd, *Tertübü'l-medârik*, 6/14-15, 28.

⁵³ Ahmed b. ‘Alî el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya‘lâvî (Beirut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 3/275.

⁵⁴ Şehir hakkında bilgi için bk. Furkan Erbaş, “Fâtümîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53

inşa etmiştir. Onun Kayrevan'a çok yakın bir yerde şehri kurması, büyük ihtimâle kısa bir süre önce Hâricî isyanına destek verip devlet aleyhinde hareket eden Sünnî Mâlikîler'i kontrol altında tutması ve olası muhalif tavırları dizginlemeye matuftur. Böylece şehir bir taraftan Sünnîler'in gözetim altında tutulmasına imkân tanırken; diğer taraftan Sünnîlik merkezi ile Şîî hânedanın uzlaşmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁵

Mansûr'dan sonra tahta geçen Mu'izz-Lidînillâh (341-365/953-975) döneminde yönetim ile Mâlikî ulemânın arası açılmaya başlamıştır. Rivayete göre Mu'izz, başta Mâlikî ulemâ olmak üzere Sünnî halka önce iyi davranmıştı. Ancak daha sonra adamları onu bu tutumundan alıkoymuşlardır.⁵⁶ Bununla birlikte Mu'izz'in tahta oturmasıyla birlikte bölgede çıkan bazı Hâricî isyanlara⁵⁷ Mâlikî ulemânın da destek verme ihtimâlinin göz önünde bulundurulması, ulemâyâ karşı yönetimin tavrının değişmesinde etki etmiş görünmektedir. Mu'izz değişen tavrını uygulamalara yansıtmakta gecikmemiştir. Başta teravîh namazının yasaklanması olmak üzere bir dizi fikhî uygulamayı tedavüle sokarak Mâlikî ulemânın tepkisini çekmiştir.⁵⁸ Kayrevan'da gece muhafızları, askerleri ve casusları vasıtasıyla yönetimi aleyhinde hareket edenlerden haberdar olmaya özen göstermiştir. Yatsı namazından sonra dışarıda bulunanlar şüpheli olarak görevliler tarafından ele geçirilmiş, hatta idam edilmiştir.⁵⁹ Alınan ağır önlemler Kayrevanlılar'ın yönetim aleyhinde herhangi bir teşebbüste bulunmalarına yönelikti. Zira Fâtımîler, onların kendilerinden derinden nefret ettiklerinin, âlimlerin ve kanaat önderlerinin halkın kendilerine karşı öfkelerini sık sık ve gizlice körüklediklerinin farkındaydılar. Dolayısıyla fazla zorlanmadan bir isyan hareketi başlatabilecek çok sayıda cesur ve fanatik kimsenin meydana getirdiği güvensizlik ortamından ötürü Fâtımîler, güçlerini zayıflatabilecek komploları önlemek adına mümkün olan her şeyi yapmaya çalışmışlardır.⁶⁰

Her ne kadar sıkı önlemler alınmış olsa da Mâlikî ulemânın Fâtîmî karşıtlığı Mu'izz döneminde artış göstermiştir. Bir araya geldikleri toplantı, oturum ve ders halkalarında Fâtîmî yönetimine yönelik ağır eleştirilerde bulunan Mâlikî ulemâ, böylelikle Sünnî halkın onlara karşı

(2022), 421-425.

⁵⁵ Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, çev. Michael Bonner (Leiden: Brill, 1996), 316.

⁵⁶ Kâdî ' Abdülcebbar, *Tesbîr*, 2/603.

⁵⁷ İsyân hakkında bilgi için bk. Furkan Erbaş, *Kahire'nin Kurucusu Fâtîmî Halifesi Mu'izz-Lidînillâh* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 60-62.

⁵⁸ Filibeli Ahmed Hilmi Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, çev. Ziya Nur Aksun (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 405.

⁵⁹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/487.

⁶⁰ Etienne-Marc Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah", *Journal Asiatique* 3/2 (1836), 409, 418.

kin ve nefretini canlı tutmayı amaçlamıştır. Bu dönemde Mâlikî ulemâdan yönetim aleyhinde konuşanlar, şiirlerinde hiciv yapanlar tespit edilip tutuklanmıştır.⁶¹ Fâtımî yönetiminin baskıcı tavrından bunalan birçok Mâlikî âlim Endülüs Emevî Devletine sığınmıştır. Ebü'l-Kâsım ibn Uht el-Gassânî el-Mukrî (ö. 356-57/966-67), İbnü's-Saykal, İbnü'l-Cezzâr (ö. 369/979), İbnü'l-Kıstiliyye el-Mugabbir bunlardan sadece birkaçıdır.⁶²

Halife Mu'izz döneminde iki taraf arasında bazı münazara ve cedel oturumları düzenlendiği anlaşılmaktadır. Kâdî Nu'mân, Mu'izz'in bir Mâlikî âlimle tartışıp onu imâmet konusunda ikna ettiğini, ancak âlimin sırf toplumda saygın konumunu kaybetmemek adına mezhebini değiştirmedini ifade etmektedir.⁶³

Kaynaklarda Mâlikîler ile Mu'izz arasında yaşanan olaylara dair başka aktarımlar da vardır. Bir rivayete göre Mu'izz, Kayrevan'da bir mescidin kible yönünü değiştirmeye kalkışmıştır. Kayrevanlılar bunu haber alınca Mağrib fâtihi Ukbe b. Nâfi'in (ö. 62/682) bu mescidi inşa ettiğini ve onun duası hürmetine Mu'izz'in bu teşebbüsünün başarısızlıkla neticeleneceğini söylemişlerdir. Halife, onların bu konuşmasını duyunca bir askerî birliği Ukbe'nin mezarını tahrip etmesi için görevlendirmiş, ancak askerler Ukbe'nin mezarına yaklaştıklarında kasırga ve yıldırımların etkisiyle geri dönmek zorunda kalmışlardır.⁶⁴ Bu rivayet her ne kadar mübalağalı görünse de Halife Mu'izz döneminde Fâtımî yönetimi ile Mâlikî ulemâ arasındaki husumeti göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Halife Mu'izz döneminin sonlarına doğru 362/973 yılında Fâtımîler İfrîkiye'den ayrılıp Mısır'a gitmişler ve Kahire'yi başşehir yapmışlardır. Mu'izz, bölgeyi kendi adına yönetmesi için Sanhâce kabilesi lideri Bulukkîn b. Zîrî'yi (361-373/972-984) görevlendirmiş, bu tarihten itibaren Zîrî hânedanlığı bölgeyi Fâtımîler adına yönetmeye başlamıştır. Rivayete göre Halife Mu'izz, Bulukkîn'e bölge sâkinlerinin üzerinden kılıcı eksik etmemesi yönünde tavsiye vererek Mâlikî âlimlere dikkat etmesini söylemiştir.⁶⁵ Bu bilgi Halife Mu'izz'in Mâlikî ulemâyı Fâtımîler'in

⁶¹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/425-430, 495-499. Mâlikî ulemânın Kâdî-kudât Nu'mân b. Muhammed aleyhindeki bazı sözleri için bk. Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/475-477.

⁶² Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/477.

⁶³ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996), 365. Kâdî Nu'mân, efendisi Mu'izz ile birlikte bulunduğu oturumlarda ondan Sünnîler'in itikadî ve fikhî görüşlerindeki tutarsızlığına dair birçok anekdot aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 348-351, 396-397.

⁶⁴ Müellifi meçhul, *Kitâbü'l-İstibsâr fi 'acâ'ibi'l-emsâr*, nşr. Sa'd Zağlûl Abdülhamîd (Kuveyt: Meşrû'u'n-neşri'l-müşterek, 1985), 114.

⁶⁵ Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, nşr. Abdül-mecîd et-Tarhîni (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 24/93.

İfrîkiye'deki geleceğinde ne derece tehlikeli olarak gördüğünü göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bulukkîn dönemi Zîrîler'in Mağribü'l-Evsat (Orta Mağrib) bölgesinde Endülüs Emevî Devletinin desteklediği Sünnî Zenâte kabilesiyle mücadele içerisinde geçmiştir. Kaynaklarda her ne kadar Bulukkîn döneminde İfrîkiye'deki Mâlikî ulemânın durumuna dair işaretler bulunmuyor olsa da Fâtımîler'in sâdık hizmetlisi Bulukkîn'in hâkimiyeti altında bir müddet daha baskı ve tazyik altında yaşadıklarını düşünmek uzak bir ihtimâl değildir.

Bulukkîn'in oğlu Mansûr (373-386/984-996) ve torunu Bâdis (386-406/996-1016) dönemlerinde de Zîrîler Şîî-İsmâîlîliğin Mağrib'deki önemli bir kolu olarak Sünnî Zenâte kabilesine karşı mücadele etmişlerdir.⁶⁶ Dolayısıyla bu dönemlerde de İfrîkiye'deki Mâlikî ulemâ Zîrîler'in baskısı altında hayatlarını devam ettirmek zorunda kalmıştır. Ancak Bâdis döneminin sonlarında hânedanlığın iç çekişme içerisine girmesi ve yaşanan krizler, kısa süre içerisinde İfrîkiye bölgesinde hânedanlığın bölünmesine ve bölgede Hammâdîler'in ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişme İfrîkiye'deki Mâlikî ulemâ için dönüm noktası olmuştur. Zira hânedanlığın kurucusu Hammâd b. Bulukkîn (405-419/1015-1028) bölgede Şîîler ile mücadele ederek Mâlikîliği hâkim kılmaya çalışmıştır.⁶⁷ Neticede Şîî-İsmâîlîler bölgede gün geçtikçe etkilerini kaybetmiş ve Mâlikîler daha rahat hareket etme imkânına kavuşabilmişlerdir. Nihayet Zîrîler'in lideri Mu'izz b. Bâdis'in (406-453/1016-1062) 441/1049 yılında Fâtımîler'in Mısır'a intikal etmelerinden yaklaşık yetmiş yıl sonra Fâtımîler'e olan bağlılığını bırakarak Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'a (422-467/1031-1075) biat etmesiyle Fâtımîler bölgede etkilerini tamamen kaybetmişlerdir.⁶⁸

Zîrîler'in Şîî Fâtımîler'i bir kenara bırakarak Sünnî Abbâsîler'e yönelmesinde Mâlikî ulemânın kuşkusuz büyük etkisi olmuştur. Zira Mâlikî ulemânın Fâtımîler döneminden itibaren İfrîkiye'de kendilerine karşı yöneltilen baskı ve tazyike karşı dirençli durmaları, halkı Râfîzî olarak gördükleri yeni ev sahiplerine karşı harekete geçirip etkili muhalefet gerçekleştirmeleri, Şîî-İsmâîlîler'in burada daha fazla durmalarını zorlaştırmış görünmektedir. Neticede Fâtımîler Mısır'ı ele geçirdikten sonra doğu bölgesine yayılma hedeflerine de uygun olarak İfrîkiye'yi terk ederek Mısır'a geçmişlerdir. Yerlerine geçen Zîrîler de İfrîkiye'de Mâlikîler'in etkili muhalefeti karşısında daha fazla tutunamamış ve Şîî İsmâîlîliği bırakarak Sünnî Mâlikîliği benimsemişlerdir.

⁶⁶ 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârühum min zevî's-sultâni'l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, 2001), 6/207-209.

⁶⁷ Mehmet Özdemir, "Hammâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/490.

⁶⁸ İbn 'Îzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 1/303-305; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/211.

2. Fâtımîler'e Karşı Muhalefete Liderlik Yapan Mâlikî Âlimler

2.1. Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed et-Temîmî (ö. 333/945)

Aslen Kayrevanlı olan Ebü'l-Arab, Mâlikî fakihî, muhaddis ve aynı zamanda tarihçiydi. Ebü'l-Arab'ın Fâtımîler'e direnişi, onların İfrîkiye'ye gelmeleriyle başlamıştır. Fâtımîler'in Ağlebîler ile mücadelesi sırasında Ağlebîler'e destek vermiş ve bu süreçte oğluyla birlikte hapse atılmıştır. İlk halife Mehdî döneminde Kayrevan'da Fâtımîler'e yönelik muhalefetine devam eden Ebü'l-Arab, halife Kâim döneminde ortaya çıkan Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanına önemli ölçüde destek vermiştir. Rivayete göre Ebû Yezîd, Fâtımîler'in elinde bulunan Kayrevan'ı almak için hareket ettiğinde Ebü'l-Arab halkı toplayarak onlara Hz. Peygamber'den naklen âhir zamanda Râfizîler denilen kâfir bir zümrenin ortaya çıkacağını, Müslümanların onları öldürmeleri gerektiğini belirterek etrafındakileri harekete geçirmiştir. Ebü'l-Arab, Ebû Yezîd'in Fâtımîler'in başşehri Mehdiye'yi kuşatması sırasında da onlara önemli ölçüde destek vermiştir.⁶⁹

2.2. Rebî' b. Süleymân el-Kattân (ö. 334/945)

Fâtımîler'e yönelik muhalefetiyle meşhur diğer bir Mâlikî âlim Rebî' el-Kattândır. Fâtımîler'in Hz. Ebû Bekir ve Ömer gibi sahâbîlere ta'netmelerinden dolayı Râfizîler olarak nitelediği Fâtımîler'e karşı Hâricîler'in yanında yer aldı ve isyancı lideri Ebû Yezîd en-Nükkârî'yi desteklemek için onunla bir anlaşma yaptı. Kayrevan'ın Hâricîler tarafından ele geçirilmesinin yanı sıra Mehdiye'nin muhasarasında da en ön safta Kayrevanlılar'ın Fâtımîler'e karşı mücadelesinde yer aldı. Rivayete göre Fâtımîler'in İfrîkiye'de hâkimiyetinin kaybolmasına dek yemek yememeye yemin etmiştir. Halkı Fâtımîler'e karşı savaşa teşvik için bir cuma namazının ardından silahlanarak atına binen Rebî', boynuna bir Kur'an astı ve eline de iki adet kırmızı âlem aldı. Bu âlemlerden birinde besmeleyle birlikte "Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah" ibaresi, diğerinde, "Yardım Allah'tan ve zafer lider Ebû Yezîd'in eliyle yakındır. Allahım! Peygamberine ve onun arkadaşlarına sövenlere karşı dostuna yardım et" cümleleri yer almaktaydı. Rebî', Kayrevan halkını okuduğu fetih âyetleri ve hitabeleri ile cihada hazırlamak için büyük çaba gösterdi. Hâricîler ile birlikte Kayrevanlılar'ın Fâtımîler karşısında yenilmesi sonrası Kayrevan'a döndü ve Kayrevan Cami'ndeki fıkıh derslerine devam etti. Fâtımîler onu Mehdiye kuşatması sırasında ortaya koyduğu çaba ve gayretleri dolayısıyla takibe aldılar. Kısa süre içerisinde kendisini yakalayıp bir yere hapsedtikten sonra öldürdüler ve kesik başını halife Kâim'e götürdüler.⁷⁰

⁶⁹ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdû'n-nüfûs*, 2/309-310. Ayrıca bk. Ali Öngül, "Ebü'l-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/293.

⁷⁰ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdû'n-nüfûs*, 2/323-345. Ayrıca bk. Abdülkadir Şenel, "Rebî' b. Süleyman el-Kattân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul:

2.3. İbnü'l-Haddâd el-Mağribî (ö. 302/915)

İbnü'l-Haddâd, Fâtûmîler'in Şîî anlayışını Mağrib'e yayma teşebbüslerine direnen Mâlikî âlimlerin başında gelmektedir. O, Kayrevan halkının Şîîliği kabul etmesi yönündeki Fâtîmî baskılarına karşı büyük mücadele vermiştir. Başta Fâtîmî halifesi Ubeydullah el-Mehdî olmak üzere Fâtîmî dâîleri Ebû Abdullah eş-Şîî ve kardeşi Ebü'l-Abbas ile Hz. Ali'nin üstünlüğü, efdal-mefdûl konusu vb. hususlarda birçok kez başarılı münazaralar gerçekleştirmiştir. Siyasî otoritenin kendisini tarafına çekme çabalarına direnen İbnü'l-Haddâd, Şîî-İsmâîlî düşünceye karşı Ehl-i sünnet itikadını hararetle savunması yönüyle Kayrevan halkı tarafından mihne dönemindeki Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'e benzetilmiştir.⁷¹

2.4. İbnü'l-Lebbâd el-Kayrevânî (ö. 333/944)

İbnü'l-Lebbâd da Fâtûmîler'e karşı Kayrevan'da muhalefetin öncülüğünü yapmıştır. Etkili muhalefetiyle Fâtûmîler'in gözüne batan İbnü'l-Lebbâd'a bizzat Fâtîmî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî tarafından Sicilya kadılığı teklif edilmiş ancak bu teklifi çok yaşlı olduğunu söyleyerek kabul etmemiştir. İbnü'l-Lebbâd, İmam Mâlik'ten İsmâîlî mezhebine aykırı bazı fetvalar aktardığı ve Abbâsîler'e benzemek adına siyah elbise giydiği için Fâtûmîler'in Kayrevan kadısı İbn Ebi'l-Minhâl tarafından hapse atılmıştır. Bir süre hapiste kalmasının ardından İsmâîlî mezhebine aykırı fetvalarda bulunması ve ders okutması yasaklanarak salıverildi. Ancak yaşının ilerlemesine ve tehditlere rağmen eğitim-öğretim faaliyetlerini ölümüne kadar gizli bir şekilde sürdürmüştür. Okuttuğu birçok ders ve yetiştirdiği pek çok âlim ile İbnü'l-Lebbâd, Fâtîmî Şîî hâkimiyeti altındaki Kayrevan'da Sünnî kelâm ekolünün riyâsetini üstlenmiştir.⁷²

2.5. İbn Ebû Zeyd (ö. 386/996)

Döneminin en önde gelen âlimlerinden olan İbn Ebû Zeyd, Mâlikîler'in İfrîkiye'deki önderi olarak telakki edilmiştir. Mâlikî mezhebinin Mağrib'de yayılması için büyük gayret sarfeden İbn Ebû Zeyd, Fâtûmîler'in baskısına karşı başarıyla mücadele vermiştir. Yöneticiler başta olmak üzere Şîîler'e karşı Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunmuştur. Yazdığı eserlerinde Râfîzîliği benimseyenlerin dinden çıktığına dair fetva vermesi ve Ehl-i sünnet ile Şîa arasındaki ihtilâflara dair çeşitli risâleler kaleme almasıyla Mâlikî mezhebinin savunuculuğunu üstlenmiştir.⁷³

TDV Yayınları, 2007), 34/496.

⁷¹ Huşenî, *Tabakât*, 198-213; Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/57-115.

⁷² Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/283-292.

⁷³ Zehebî, *Siyer*, 17/10-13. Ayrıntılı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "İbn Ebû Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/451-453.

2.6. Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî (ö. 402/1011)

Ahmed b. Nasr da Fâtımîler'in hâkimiyeti altındaki Mağrib'de Mâlikî mezheninin savunuculuğunu yapmıştır. Eserlerinde Şîu Fâtımîler'e yönelik ciddi eleştiriler yönelten Ahmed b. Nasr, aynı zamanda bu yönetime boyun eğdikleri için ulemâyâ da çeşitli tenkidler yöneltmiştir. Bu durum onun döneminin siyasî olaylarına karşı kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Fâtımîler'e yönelik eleştirileri Mehdi tarafından haber alınınca tutuklanarak hapse atıldı. Dokuz ay hapiste kalan Ahmed b. Nasr daha sonra hayatının büyük bir bölümünü geçireceği Trablusgarp'a gitti.⁷⁴

2.7. İbrâhîm b. Ahmed es-Sibâî (ö. 356/966-67)

Döneminin büyük âlim ve âbidlerinden olan Sibâî, Şîi-Fâtımî yönetimine karşı büyük mücadele vermiş âlimlerdendir. Ders halkalarında, sohbet ortamlarında, vaazlarında Fâtımîler'in zararını halka anlatmaya çalışan Sibâî, sürekli takip altında tutulmuştur. Etrafındaki kitle tarafından büyük saygı ve destek gören Sibâî, Fâtımîler'den çekinmeksizin faaliyetlerini sürdürmüştür. Sibâî, Ebû Yezîd isyanına da büyük destek vermiştir. O, etrafındakilere Kur'an, Sünnet ve Mâlikî mezhebi uyarınca Fâtımîler'e karşı savaşmanın gerekliliğini, Allâh'ın düşmanları olarak nitelediği Fâtımîler'e karşı kible ehli olarak gördüğü Hâricî Ebû Yezîd'e yardım etmeleri gerektiğini söylemekteydi. Kaynaklarda Fâtımîler aleyhinde olanları cesaretlendirmesine ve etrafındaki kalabalık ile Fâtımîler'i endişelendirmesine dair birçok anekdot anlatılmaktadır. Bu bağlamda öldüğünde Fâtımîler'in büyük sevinç yaşaması, yönetim adına ne kadar büyük bir tehlike arzettiğini gözler önüne seren önemli bir detaydır.⁷⁵

2.8. Ebû'l-Fazl Abbâs el-Mümmisî (ö. 333/944)

Ebû'l-Fazl el-Mümmisî de Hâricîler'in Kayrevan'ı ele geçirmesi ve Mehdiye kuşatması sırasında halka önderlik yapanlar arasındaydı. O, halkı Hâricîler'e katılmaları noktasında onların ehl-i kible olduklarını söyleyerek ikna etmiştir. İslâm'ın onların bu isyanıyla yeniden İfrîkiye topraklarında hâkim olacağını, Hâricîler'in miras alıp bıraktıklarını, Fâtımîler'in ise kendilerinde İslâm'dan hiçbir şeyin bulunmadığı Mecûsiler olduğunu, dolayısıyla onlardan miras alınamayacağını ve onlarla akrabalık bağının kurulamayacağını söyleyerek halkı Hâricîler'in etrafında toplamıştır.⁷⁶

2.9. Ebû Bekr Yahyâ b. el-Halfûn el-Hevvârî (ö. 347/958-59)

Fâtımî yönetimine karşı mücadele eden diğer bir âlim Ebû Bekr Yahyâ el-Hevvârî'di. Yahyâ, bölgede Şîiliğin yayılmasına engel olmak için

⁷⁴ Huşenî, *Tabakât*, 231.

⁷⁵ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/495-502; Kâdî 'İyâd, *Tertibü'l-medârik*, 6/73-75..

⁷⁶ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/425-429.

çabalamıştır. Rivayetlerde Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i ta'n edenlere karşı tavizsiz davrandığı, bu uğurda hapse atıldığı nakledilmektedir. Nitekim hapse atılmasından sonra Halife Mu'izz'in karşısına çıkartılan Yahyâ, huzurunda kendilerine bâtil ve sapkın yolda olduklarını söyleme cesareti gösterebilmiştir.⁷⁷

Sonuç

Hicrî IV/Milâdî X. yüzyılda Mâlikî mezhebinin merkezi durumunda bulunan İfrîkiye'de devlet kurmaya muvaffak olan Fâtîmîler, ev sahibi olan Sünnî-Mâlikî ulemâ tarafından burada iyi karşılanmamıştır. İlk halife Mehdi'den itibaren İsmâilî doktrinin sert ve tavizsiz bir şekilde uygulanmaya çalışılması, iki taraf arasında daha en başından iplerin kopmasına sebebiyet vermiştir. Mâlikî ulemâ, İsmâilî mezhebine mensup Fâtîmîler'in itikadî fikirlerinin sapkın ve bâtil olduğunu ilân ederek Kayrevan'ın Sünnî halkını onlardan uzak tutmaya çalışmıştır. Fâtîmî yönetiminin bu yaklaşıma cevabı son derece katı olmuş, bu süreçte birçok âlim tutuklanmış, sürgün edilmiş ve öldürülmüştür. Mâlikî ulemânın içinde bulunmuş olduğu zor duruma Mağrib'in genelinde patlak veren Fâtîmî yönetiminden memnuniyetsiz Hâricî isyanı yetişmiştir. Bu isyan, Fâtîmîler'den memnun olmayan birbirine zıt iki grubu aynı hedef doğrultusunda birleştirme işlevi görmüştür. Mâlikî âlimler var güçleriyle halkı, kâfir olarak tanımladıkları Fâtîmîler'e karşı cihada davet ederek, kendilerinin ehven-i şer olarak gördükleri Hâricî isyancılara destek vermelerini sağlamıştır. Mâlikîler'in kalabalıklar halinde katıldıkları isyan, Kayrevan'da Fâtîmî yönetiminin otoritesini sarsmasının yanında başşehir Mehdiye'nin kuşatılmasına sebebiyet vermiştir. Fâtîmîler'in ciddi direnişi sonrası isyancıların püskürtülmesi, kısa süre içerisinde Mâlikîler ile Hâricîler'in yol ayrımına zemin teşkil etmiştir. Üçüncü Fâtîmî halifesi Mansûr-Billâh'ın kısa süren hilâfetinde yönetim, İfrîkiye'de devletin bekâsının Mâlikî ulemâ ile uzlaşmadan geçtiğini anlayarak Mâlikîler'e zeytin dalı uzatmıştır. Ulemâ, Fâtîmîler döneminde ilk defa kendi mezhebinin rahatlıkla tatbik edebilmiş, iki taraf arasında barış rüzgârları esmiştir.

Mansûr'un ölümünün ardından Mâlikî ulemânın İfrîkiye'deki durumu değişime yüz tutmuştur. Halife Mu'izz döneminde ulemâyâ yönelik takibatın başlatılması, bölgede Hâricîler tarafından çıkarılan isyanlar ile yakından ilgili olmuştur. Zira Mu'izz'in tahta oturmasıyla birlikte İfrîkiye bölgesinde çıkan Hâricî isyanlara geçmişteki gibi Mâlikî ulemânın destek verme ihtimâli devletin otoritesini ciddi anlamda sarsabilirdi. Dolayısıyla yönetim, Hâricî isyancılara göz açtırmamanın yanı sıra bu dönemde Mâlikî ulemâyı da ciddi denetlemeye tabi tutarak İfrîkiye'de otoritenin sarsılmasına izin vermemiştir. Ulemâ her ne kadar yönetime karşı aktif

⁷⁷ Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs*, 2/292-300.

bir direniş içerisinde yer almamış olsa da Fâtımîler aleyhinde yapmış oldukları propaganda ile onların İfrîkiye’de daha uzun süre kalmalarının imkânsızlığına etki etmiştir. Nitekim hânendanlık, kuruluşundan altmış dört yıl sonra, 362/973 yılında başşehri Mısır’da bulunan Kahire’ye taşıyarak İfrîkiye’de Mâlikî ulemânın kendilerine karşı oluşturduğu güvensizlik ve memnuniyetsizlik atmosferinden uzaklaşmıştır. Bu atmosfer Fâtımîler’in Mağrib’de yerlerine bıraktığı Zîrîler döneminde de etkili olmuş, çok geçmeden Zîrîler Sünnî Abbâsî hilâfetine biat etmişlerdir.

Kaynakça

Apaydın, H. Yunus. “İbn Ebû Zeyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/451-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Dachraoui, Farhat. “Contribution à l’histoire des Fâtimides en Ifrîqiya”. *Arabi-ca* 8/2 (1961), 189-203.

Dachraoui, Farhat. “Les Commencements de la Prédication Ismâ’îlienne en Ifrîqiya”. *Studia Islamica* 20 (1964), 89-102.

Daftary, Farhad. *el-Hilâfetü'l-Fâtümiyye bi'l-Mağrib*. çev. Hammâdî es-Sâhilî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Daftary, Farhad. *The Ismâ’îlîs Their History and Doctrines*. New York: Cambridge University Press, 2007.

Dâ’î İdrîs, ‘İmâdüddîn. *Târîhu'l-hulefâi'l-Fâtümiyyîn bi'l-Mağrib el-kismü'l-hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*. thk. Muhammed el-Ya’lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.

Dalkılıç, Mehmet. “Geçmişten Günümüze Kuzey Afrika’da Mezhep Tartışmaları ve Günümüze Yansımaları”. *CANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*: 1 (2008), 85-96.

Demiralay, Mehmet. *Ağlebiler Devrinde Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Hayat (184-296/800-909)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Demombynes, G. “Aghlabides”. *Encyclopaedia Of Islam*. 1/181-182. Leiden: E. J. Brill, 1913.

Ebû Bekr el-Mâlikî, ‘Abdullâh b. Muhammed. *Kitâbü Riyadi'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâi'l-Kayrevân ve İfrîkiye*. thk. Beşîr el-Bekkûş. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Erbaş, Furkan. “Fâtümîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri”. *On-dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 411-430.

Erbaş, Furkan. *Kahire'nin Kurucusu Fâtîmî Halifesi Mu'izz-Lidînillâh*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.

Halm, Heinz. *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*. çev. Michael Bonner. Leiden: Brill, 1996.

Hasan, Hasan İbrâhîm - Şeref, Tâhâ Ahmed. *‘Ubeydullâh el-Mehdî imâmu's-Şi'ati'l-İsmâ'îliyye ve müessisü'd-devleti'l-Fâtümiyye fî bilâdi'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısrıyye, 1947.

Huşenî, Muhammed b. Hâris. *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübânî, ts.

İbn Haldûn, ‘Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsârurhum min zevî's-sultâni'l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.

İbn Hammâd es-Sanhâcî, Muhammed b. ‘Alî. *Ahbâru mülûki Benî 'Ubeyd ve şîretühüm*. nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys. Kahire: Dârü Sahve, 1981.

İbn ‘İzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelîs ve'l-Mağrib*. nşr. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.

İbnü'l-Esîr, 'Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Faradî, Abdullâh b. Muhammed. *Târihu 'ulemâ'i'l-Endeliis*. thk. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.

Kâdî Nu'mân, İbn Muhammed. *el-Mecâlis ve'l-müsâyerât*. thk. Habîb el-Fakî ve dğr. Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996.

Kâdî Nu'mân, İbn Muhammed. *Kitâbü İftitâhi'd-da' ve*. nşr. Farhad Daftary. Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986.

Kâdî 'Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Ahmed. *Tesbitü delâ'ili'n-nübüvve*. thk. Abdülkerîm Osmân. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, ts.

Kâdî 'İyâd, Ebü'l-Fazl Mûsâ. *Tertîbü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Sa'îd Ahmed A'râb. Mağrib: Matbaatu Fedale, 1981.

Karadağ, Bekir. "Hicrî Beşinci Asra Kadar Kuzey Afrika'da Hanefîlik". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/35 (2019), 75-100.

Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.

Müellifi Meçhul, *Kitâbü'l-İstibsâr fi 'acâ'ibi'l-emsâr*. nşr. Sa'd Zağlûl Abdülhamîd. Kuveyt: Meşrû'u'n-neşri'l-müşterek, 1985.

Nüveyrî, Ahmed b. 'Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*. nşr. Abdülmecîd et-Tarhînî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Öngül, Ali. "Ebü'l-Arab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/293. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Öz, Mustafa. "Ubeydullah el-Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/23-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Özdemir, Mehmet. "Hammâdiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/489-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Quatremère, Etienne-Marc. "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah". *Journal Asiatique* 3/2 (1836).

Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Yûsuf. *Mir'âtü'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. thk. Ammâr Rûhâvî ve dğrl. Beyrut: Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, 2013.

Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi. *İslâm Tarihi*. çev. Ziya Nur Aksun. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.

Şenel, Abdülkadir. "Rebî' b. Süleyman el-Kattân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/496. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. İbrâhîm ez-Zîbek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, 1989.

Zeytûn, Muhammed. *el-Kayrevân ve devrühâ fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*. Kahire: Dârü'l-Menâr, 1408.